

OSMANLI DEVLETİNDE KALE TEŞKİLATINA GENEL BİR BAKIŞ

Dr. Eftal Şükri BATMAZ*

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan kendini, ailesini ve yiyeceğini korumak amacı ile yaşadığı yerin etrafını duvarlarla çevirmek ihtiyacını hissetmiştir. Bu amaçla, en eski yerleşim yerlerinden biri olan Mezopotamya'da Dicle ve Fırat kıyılarında, köşelerinde çıkıntı halinde yarım yuvarlak kuleleri olan, 3-4 m. yüksekliğinde kerpiç duvarlardan ibaret basit kaleler yapıldığı görülmektedir¹.

Anadolu'da ise M.Ö. 5500 yılına doğru Hacılar'da temeli taştan, üstü kerpiçten 2-2.5 m. kalınlığında dikdörtgen duvarla çevrili bir iskan yeri bulunmuştur. Bunun bir mahalleyi koruyan küçük bir kale olduğunu belirten Naumann; Anadolu'nun şimdiki halde bilinen en eski kalesinin M.Ö. 3600 yıllarına doğru tarihlenebilen Mersin yakınında Soğuktepe'deki kale olduğunu belirtmektedir². Anadolu'da Yunan ve Roma dönemlerinde genellikle savunmaya yönelik kaleler inşa edilmiştir³. Özellikle Roma döneminde içerdeki topraklarda kalelere gerek görülmediğinden, sadece sınırlara yakın ya da barbar akınlarının tahrip ettiği bölgelerde garnizonları barındırmak üzere ahşap veya kargir *castrum*'lar yapılmıştır. Bunlar genellikle kare ya da dikdörtgen biçimli sahayı çeviren bir duvardan ibaretti⁴.

Türkleşen Anadolu ve sonraları Osmanlı yayılışı ile Türk hakimiyetine giren yerlerde pekçok yeni kale inşa edildiği gibi, stratejik bakımdan önemli olan yerlerdeki bazı eski kaleler de onarılarak veya yeni parçalar eklenerek, hatta birçok durumda tamamıyla yeniden inşa edilerek birer Türk kalesi haline getirilmiştir. Bu bakımdan, Anadolu'da bulunan kalele-

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü,

1) Eyice Semavi, "Kale", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXI (1974), s.141

2) Naumann, Rudolf, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 1985, s.247.

3) Akarca, Aşkıdıl, *Şehir ve Savunması*, Ankara, 1981, s.118-132.

4) Eyice, s. 142.

sahip olan sipahiler bir kereye mahsus olmak üzere bedel karşılığında sefere gitmekten muaf tutulmuşlardı. Bir yıllık timar geliri tutarında olan bu bedeller ise Çorum bölgesi için Çorum kalesi dizdârı tarafından toplanmış ve bu iş için Çorum'a gelen bir dergâh-ı âli çavuşu aracılığıyla İstanbul'a iletilmişti¹⁷. Bu görevin dizdâr tarafından üstlenilmesi, herhalde kalenin para saklamak için oldukça emin bir yer olmasından kaynaklanmaktadır.

Şehirlerdeki kalelerde zindan bulunduğundan, mahpuslarla ilgili bölgedeki yöneticilerden gelen emirlerin yürütülmesi de dizdârların görevleri arasındaydı¹⁸. Dizdârlar aynı zamanda civarda bulunan derbendlerin de idaresine memurdu¹⁹.

Dizdârlar, görevleri gereği beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıya karşı sorumlu ve onların denetimi altındadır. Herhangi bir başarısızlığı, görevini kötüye kullanması halinde yukarıda sözü edilen yöneticilerin arzı ile azledilebilirlerdi. Örneğin, 2 Ramazar 1006/8 Nisan 1598 tarihinde, Konya kalesi dizdârı Ahmed, Karaman Beylerbeyinin arzı ile azledilmiş ve yerine kalenin eski erlerinden Ali tayin edilmişti²⁰. Dizdârların özellikle XVII. yüzyılda, Celali isyanları sırasında olaylara karışarak suistimalde buldukları ve görevden alındıkları görülmektedir²¹.

Yaptıkları görev karşılığında dirlik sahibi olan dizdârların timarları *serbest timar* olarak kabul edilmekteydi²². Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan Mustahfızan ve Kal'a defterleri üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda dizdârlara ait 122 adet timar tevcih beratıyla karşılaştık. Bu kayıtlar incelendiğinde dizdârların timar gelirlerinin 20 bin ile 1.378 akçe arasında değiştiği görülmüştür. Örneğin, Ahıska kalesi dizdârı Ömer'in 20.000, Amasya kalesi dizdârı İbrahim'in 9200 akçelik bir timar geliri varken, Mavga kalesi dizdârı İbrahim'in ise 1378 akçe geliri

17) Faroghi, Suraiya, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, tarihsiz, s.92.

18) Örneğin, H.1113/M.1701 tarihli bir kayda göre: Karaman Beylerbeyi ve Konya kalesi dizdârına gönderilen bir emirde aksaray'da yakalanmış olan "Danışmendli Türkmanın"dan 9 kişinin "Konya kal'asında mühkem habs ve kal'abend" edilmeleri emredilmekteydi. Bkz.b *Konya Şer'iyeye Sicili*, C. 30/175.

19) Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul, 1967, s.29.

20) Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s.79.

21) Dizdârların karışıkları suestimaller için bkz. Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası-Celali İsyânları*, Ankara, 1975, s.230

22) Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest timar; genellikle rüsüm-ı serbestiye denilen ve bazen de niyabet ve bâd-i havâ isimleri altında kaydedilmiş olan vergilerin tam ve müstakil olarak dirlik sahibine ait olmasıdır. Barkan, Ö.Lütfi, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, C.XII, s.286§ Serbest timar için bkz. Aynı yazar, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I.Kanunlar*, İstanbul, 1943, s.109, 233, 236.

23) Mustahfızan ve Kal'a Defteri, 1967/54a; 1971/8b

vardı²³. Gelirler arasındaki bu farklılıkların, kalelerin stratejik konumları ve kalenin sahip olduğu askeri gücün fazlalığından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Dizdar kalenin ve şehrin güvenliğinden sorumlu bir yöneticidir. Timar sahibi olması dolayısıyla bir askerîdir. Sefer zamanında sefere çağrıldığında orduya katılmakla yükümlüdür. Bundan dolayı bağlı bulunduğu makam beylerbeyi ve sancakbeyidir. Görevi sırasındaki faaliyetlerinin şer'e uygunluğunun sağlanması bakımından da kadıya karşı sorumludur²⁴.

2- Kethüda

Kale Kethüdası da "mâl-ı mîrfıye ve kal'aya hizmet eylemekte" dizdarın yardımcısıdır. Kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanması, diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile birlikte sorumludur. Tayininde izlenen yol ve bağlı bulunduğu makamlar dizdarınki ile aynıdır²⁵.

Kale kethüdalarına da yaptıkları görev karşılığında dirlik tevcih ediliyordu. Örneğin, Yerekend kalesi kethüdası olan Ali'nin H.1123/M.1711'de 5700, Birecik kalesi kethüdası Esseyid İshak'ın H.1147/M.1734'de 3200 akçelik timar geliri vardı²⁶. Mustahfızan ve Kal'a defterlerinde kethüdalara ait 64 adet timar tevcih baratı tesbit ettik. Bu kayıtlara göre; kethüdaların timar gelirleri 5700 ile 1600 akçe arasında değişmektedir.

Kalelerde yalnız kale kethüdaları bulunmuyordu. Özellikle Ahışha ve Kemah kalelerinde azabların, Trabzon, İspir, Antalya vb. gibi birçok kalede topçuların bulunmasından dolayı bunların da birer kethüdaları vardı. Bunlara da yaptıkları görev karşılığında dirlik tevcih edilmekteydi. Örneğin ahıska kalesi azabları kethüdası Mehmed'in H.1748'de 6.000, Kemah kalesi azabları kethüdası olan İbraahim'in ise 4.000 akçelik timar geliri vardı²⁷. Traszon kalesi topçuları kethüdası olan Mehmed V.Mehmed'in H.1161/M.1748 de 3000, İspir talesi topçuları kethüdası olan İbrahim V.Süleyman'ın ise 2500 akçelik timar geliri olduğu görülmektedir²⁸.

İncelediğimiz defterlerde gerek dizdarların gerekse kethüdaların timar gelirlerinde uzun yıllar bir değişme olmadığı görülmektedir. Ancak, da gelirler aynı kalmış gibi görünmekle beraber tarım ürünlerine dayandığı ve bunların rekoltesinin ve fiyatlarının yıllara göre gösterdiği değişikliklerin bu timar tevcih kayıtlarına yansımadığını belirtmeliyiz.

24 Ergenç, a.g.e., s.79

25) ergenç, aynı yer.

26) Mustahfızan ve Kal'a Defteri, 1953/15a; 1967/84a

27) Mustahfızan ve Kal'a Defteri, 1953/10b; 1971/248a

28) Mustahfızan ve Kal'a Defteri, 1971/248a, 33b

gibi; hizmetkâr-ı kal'a diye belirtildikten sonra *neccâr*, *senk-i traş* ve *paspan* gibi yaptıkları görevler açıkça yazılanlar da vardır. Bunlara da yaptıkları görev karşılığında tımar tevcih ediliyordu. Örneğin, Kökaniş kalesi neccârının H.1123/M.1711'de 1000 akçe, Niksâr kalesi neccârının ise 500 akçelik geliri vardı⁴⁵. Kalelerde bu görevlilerden başka ambârcı, bevâb, fenâri, nukrezân, surnay, tabbal, meremmetçi ve tirger gibi görevliler ile hâfız, hatîb ve imâm gibi dini görevliler bulunmaktaydı.

Yukarıda belirttiğimiz görevliler aracılığıyla yönetilen kalenin önemli idari ve askeri fonksiyonları vardı.

B) Kalenin İdari ve Askeri Fonksiyonları:

Uzun yıllar şehir ile bir bütünlük içinde olan kaleler askerî, idarî ve adli birçok görevler yüklenmişti. Şehrin güvenliğinin sağlanması, çeşitli tehlikelerden korunmasında kale önemli rol oynuyordu. Özellikle Celâlî İsyanları'nın doruğa ulaştığı XVII. yüzyıl başlarında, Celalîlerin saldırılarından kaçan köylüler ve şehirlerin varoşlarında oturan halk ya kalelere sığınmışlardır ya da kendi imkanlarıyla oturdukları bölgenin etrafını sur ve palangalarla⁴⁶ çevirmişlerdi. Örneğin, 23 Şevval 1014/2 Mart 1606 tarihinde Karahisar-ı Şarki sancağında ortaya çıkan Celali Hacı Şamlı ve çevresindekilerin baskısından kaçan halk Giresun kalesine sığınmıştı⁴⁷. 7-24 Safer 1013/5-22 Temmuz 1604 tarihleri arasında ise, Ankara şehri Karakaş Celalîgrubu tarafından saldırıya uğramış, bu süre içinde şehir halkı değerli eşyaları ile birlikte kaleye çekilerek kendisini korumaya çalışmıştı. Kadı da buraya sığındığından mahkeme kapalı kalmıştı. Ankaralılar, 21-26 Mart 1605 günlerinde Celâlî Hasan'ın, 7 Ekim 1606 gününden itibaren 5 gün Kalenderoğlu'nun işgali sırasında kaleye çekilerek çok büyük kayıplara uğramaktan korunmuşlardı⁴⁸.

Tahrir defterleri ve diğer malî kayıtlar gibi resmi belgeler, devlete ait para ve eşyalar, ayrıca vakıfların ve tüccarların kıymetli malları en güvenilir yer olması sebebiyle kalelerde saklanmaktaydı. Nitekim, Aralık başları 1571 (Evahir-i C.Ahir 979) tarihli bir belgede; İç-il sancağı Karaman eyaletinden ayrılarak Kıbrıs eyaletine bağlandığı için Konya kalesinde saklanmakta olan İç-il'e ait 6 cild tahrir defterinin Kıbrıs beylerbeyi Sinan Paşa'nın çavuşuna teslim edildiği kayıtlıdır. Ayrıca Konya'da Sultan Selim İmaret-i (Imaret-i Cedide)'nin mütevellisi Muharrem Çelebi,

45) *Mustahızan ve Kal'a Defteri*, 1953/52a; 1958/183a

46) Palanga, Yunancada ağaç kütüğü ya da ağaç gövdesi anlamına gelen *Falanx*, *Falangos* kelimelerinden türeyen bir terimdir. Türkçe'de palanga şeklinde kullanılmıştır. Bu terim, etrafı ağaç kütüklerinden koruyucu bir çitle çevrili basit bir kaleyi ifade etmektedir. Bkz. Ziroeviç, Olga, "Palanga", *Tarih ve Toplum*, s.4 (Ağustos, 1987), s.48

47) Akdağ, Mustafa; "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara, 1964), s.28

48) Ergenç, a.g.e., s.77-78

vakfın parasından 19.000 akçeyi saklamak üzere dizdar Ahmet Ağa'ya teslim etmişti⁴⁹.

Beldenin zindanı, yani hapishanesi de kalede bulunurdu. Kal'abendlik cezasına çarptırılan suçlular cezalarını şehirlerde bulunan kalelerde çekerlerdi. XVI. yüzyılda borçlarını ödemeyen mültezimlerin zindana atılarak ömürlerinin sonuna kadar burada kaldıkları görülmektedir⁵⁰. Yine bu dönemlerde bazı suçlular padişahın haklarında vereceği ceza gerçekleşinceye kadar bir süre hapiste tutulurlardı⁵¹.

Şehirlerin çekirdeğini oluşturan kalelerde ayrıca silah ve mühimmat ile barut ve tahıl mahzenleri de bulunurdu. Örneğin 1619'da Trabzon kalesinde 16.000 kile tahıl, Konya kalesinde ise 1693'de 20.000 vukiyye barut depolanmıştı. 1572 tarihinde Adana yöresindeki Ayas kalesindeki silah ve mühimmat şunlardır⁵²:

Setr	aded :	96
tüfenk	" :	65
meksür	" :	2
keman-ı arabi, köhne	" :	39
zırh	" :	13
findık-ı tüfenk	" :	5.800
bister, der, sandıkt, cedid	" :	1
kalb darbzen	" :	2
senk-i prank	" :	200
baştop	" :	1
darbzen, an ahen	" :	5
meksür	" :	4
tüfenk fi kundak	" :	66
keman-ı rumi	" :	95
meksür-i rumi	" :	5
zırh, köhne	" :	11
findık-ı darbzen	" :	650

49) Ergenç, *a.g.e.*, s.78

50) Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyılın Sonunda Osmanlı Darbhane Mukataaları", *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt, 23, s. 1-4 (İstanbul, 1963), s.3.

51) Uluçay, Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s.147.

52) Oğuzoğlu, Yusuf, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", *V.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. ankar, 1987 s.2

53) *Kuyud-i Kadime, Defter-i Mufassal-ı Adana, 114/164b*